

Vodič za etičko izvještavanje o ranjivim grupama

Jul 2021. godine

Urednici

Amina Murić
Boris Raonić
Milan Radović
Zoran Vujičić

Prevod

Jelena Ristović

Lektura

Jelena Ristović

Prelom i dizajn

Zoran Zola Vujačić

B | T | D The Balkan Trust
for Democracy
A PROJECT OF THE GERMAN MARSHALL FUND

Norwegian Embassy
Belgrade

Stavovi izneseni u ovom izvještaju ne moraju nužno odražavati mišljenje Ambasade Kraljevine Norveške, Balkanskog fonda za demokratiju Njemačkog Maršalovog fonda SAD ili njihovih partnera. Izrazi koji se u ovom izvještaju koriste za fizička lica u muškom rodu podrazumijevaju izraze u ženskom rodu.

This project is financially supported by The Royal Norwegian Embassy in Belgrade.

<https://www.norway.no/en/serbia/>

Realizaciju projekta finansijski je podržala ambasada Kraljevine Norveške u Beogradu.

<https://www.norway.no/en/serbia/>

SADRŽAJ

I UVOD.....	5
II RANJIVE GRUPE	7
III ULOGA MEDIJA	9
IV OSOBE SA INVALIDITETOM.....	11
V ROMI	13
VI LGBT	17
VII MIGRANTI/IZBJEGLICE/TRAŽIOCI AZILA – LJUDI U POKRETU	19
VIII PRIMJERI DOBRE I LOŠE PRAKSE	23
IX PREPORUKE.....	25
X BIBLIOGRAFIJA.....	27

I UVOD

Vodič za etičko izvještavanje o ranjivim grupa ima za cilj da djelatnicima javne riječi ponudi najbolja moguća rješenja za izvještavanja o posebno osjetljivim grupama sa aspekta poštovanja njihovih prava.

Namjena Vodiča je da usmjeri medijske radnike, koji u svom radu akcenat stavljaju na poštovanje ljudskih prava.

Ovaj Vodič želimo da ponudimo prije svega novinarima i urednicima koji izvještavaju o ranjivim grupama u društvu jer Etički kodeks novinara detaljno ne razrađuje ovu problematiku a primjetan je veliki broj profesionalnih propusta u izvještavanju. Takođe, isti može biti koristan i medijskim udruženjima za samoregulaciju i ombudsmanima medija koji su ovaj mehanizam formirali, udruženjima koja organizuju treninge o izvještavanju i građanima kako bi se informisali o obavezama medija prilikom izvještavanja o ranjivim grupama. Vjerujemo da će upotreba ovog vodiča doprinijeti boljem poštovanju medijskih standarda i da će voditi manjem stepenu diskriminacije ranjivih grupa u našem društvu.

Vodič je dio projekta „Podrška medijskim slobodama i novinarskim standardima“ koji realizuju Sindikat medija Crne Gore i Građanska alijansa. Projekat je podržan od strane Ambasade Kraljevine Norveške, Balkanskog fonda za demokratiju Njemačkog Maršalovog fonda Sjedinjenih Američkih Država.

U pisanju Vodiča učestvovali su predstavnici medija, udruženja emitera, Ombudsman, Agencija za elektronske medije (AEM) i nevladine organizacije za zaštitu ljudskih prava i borbu protiv diskriminacije. Nakon što je tim koji je bio zadužen za pisanje Vodiča završio draft, isti je poslat na komentar svim medijima u Crnoj Gori. Nakon razmatranja komentara tim je usvojio tekst koji je pred vama.

Zahvaljujemo partnerima na učestvovanju u kreiranju ovog Vodiča i donatoru na podršci.

Izrazi koji se u ovom izvještaju koriste za fizička lica u muškom rodu podrazumijevaju izraze u ženskom rodu.

II RANJIVE GRUPE

Vulnerabilne (ranjive) grupe su lica koja se zbog svoje određene specifičnosti nalaze u težem položaju za ostvarivanje socio-ekonomskih i drugih potreba u odnosu na pripadnike opšte populacije društva. Generalna kategorizacija i definicija ranjivih grupa je veoma teška, gotovo nemoguća, jer su pripadnici ovih grupa različiti od države do države. U svakom slučaju, sasvim je sigurno da u svakoj društvenoj zajednici možemo prepoznati pripadnike određene ranjive grupe, bilo da govorimo o maloljetnim majkama sa djecom, osobama sa invaliditetom, pripadnicima manjinskih naroda, pripadnicima seksualnih manjina, izbjeglicama, starim, ženama i drugim.

Za identifikaciju najvulnerabilnijih grupa koriste se specifični indikatori, pri čemu izbor indikatora zavisi od nivoa razvijenosti zajednice. U suštini, najvulnerabilnije su one grupe kod kojih su svi elementi vulnerabilnosti prisutni a to su: deprivacija u pogledu zdravlja, fizičkog stanja, obrazovanja i znanja, niski prihodi i loše ekonomsko stanje. To su grupe koje su najviše izložene uticaju štetnih faktora, a uslovi pod kojima žive su ekstremno loši, što utiče i na njihov kvalitet života. (npr. maloljetne majke sa djecom, radnici migranti, Romi, osobe sa invaliditetom, žrtve nasilja, beskućnici, nezaposleni mladi itd.)

OPŠTI PRINCIPI PODRAZUMIJEVAJU:
Ø poštovanje ličnog dostojanstva
Ø odsustvo diskriminacije
Ø slobodu izbora
Ø puno i djelotvorno učešće i uključenost u zajednicu
Ø poštovanje različitosti
Ø ravnopravnost kada je riječ o mogućnostima za uspjeh
Ø rodnu ravnopravnost i sl.

Posebna odgovornost za promociju jednakih mogućnosti leži na medijima koji imaju veliki uticaj u podizanju svijesti javnosti o važnosti zaštite ranjivih grupa, ali koji imaju i ulogu posrednika između različitih aktera društva, uključujući donosiocce političkih odluka (vlasti) i građana. Medijima nesumnjivo pripada uloga promotera društvenih vrijednosti.

Solidarnost oplemenjuje demokratiju jer demokratiji daje šansu da podjednako omogući razvoj pojedinaca i grupa, da uspostavi ravnotežu između različitih položaja i drugih različitosti u društvu. Treba prihvatiti i dati šansu najugroženijima, odnosno onima koji se osjećaju nesigurno i čija je egzistencija dovedena u pitanje.

III ULOGA MEDIJA

Ovaj vodič praktično se bavi pitanjem odnosa medija prema „ranjivim kategorijama“ poseban akcenat stavljajući na izvještavanje o LGBT populaciji, Romima i osobama sa invaliditetom.

Mediji imaju veliki uticaj na kreiranje društva spremnog za prihvatanje ranjivih grupa na adekvatan način. Izvještavanje je izuzetno značajno kada želimo ostvariti pozitivan odnos sa okruženjem, ali je još i značajnije kada je taj odnos sa okruženjem u krizi. Mediji imaju izuzetno važnu ulogu i u uspostavljanju prioriteta u obrađivanju tema važnih za javnost.

Mediji vrlo često kroz svoja izvještavanja ne predstavljaju stvarnost ranjivih grupa onakvom kakva zaista jeste. Uzroci neadekvatnog izvještavanja su različiti, najčešće je u pitanju nedovoljna upućenost u samu tematiku. Praksa ukazuje da se o Romima uglavnom govori onda kada je praznik, ili onda kada se od strane kreatora političke scene da medijski prostor, ukazujući na trenutani konkretan problem. Takođe, treba istaknuti da Javni servis RTCG ima specijalizovane emisije namjenjene ranjivim grupama, ali bi trebalo povesti računa o kadrovskom i tehničko-tehnološkom osnaživanju redakcija koje se bave tim temama kako bi zaista mogli da se pozabave problematikom ranjivih grupa.

Rad medija bi trebalo da se zasniva na pouzdanom istraživanju davajući prednost utvrđivanju činjeničnog stanja, neprekidnom kontaktu sa predstavnicima manjina, angažovanju sagovornika iz nevladinog sektora koji se bave ranjivim grupama i svim drugim subjektima čije djelovanje doprinosi realnom prikazivanju ranjivih grupa u društvu.

IV OSOBE SA INVALIDITETOM

Najznačajni međunarodni dokument koji reguliše prava OSI je Konvencija Ujedinjenih nacija o pravima lica sa invaliditetom, kojom se ne stvaraju nova prava za osobe sa invaliditetom, već se predviđaju mehanizmi za ostvarivanje postojećih prava. Prema toj Konvenciji osobe sa invaliditetom su osobe čije su fizičke, mentalne, intelektualne ili senzorne sposobnosti dugoročno narušene, s tim što u interakciji sa raznim preprekama ta narušenost može omesti njihovo puno i djelotvorno učešće u životu zajednice, ravnopravno sa drugima. Konvencijom su definisani i opšti principi koje treba poštovati kada su u pitanju osobe sa invaliditetom.

Osim Konvencije, postoji još niz pravnih propisa, strategija i drugih dokumenata koji, u skladu sa Konvencijom, iz svog ugla sagledavaju ovu tematiku i čijim se sprovođenjem trebaju stvoriti uslovi za što veću uključenost lica sa invaliditetom u društveni život, istovremeno eliminišući bilo koji vid diskriminacije prema ovoj ranjivoj grupi.

Imajući u vidu, imajući u vidu da mediji u današnje vrijeme svojim kreiranim programskim sadržajima u velikoj mjeri oblikuju svijest ljudi o tome kako će i na koji način posmatrati neku društvenu grupu, ukazuje nam na veliku odgovornost koju imaju prilikom izvještavanja o ranjivim grupama među kojima spadaju i lica sa invaliditetom.

Mediji predstavljaju dio društvenog života i izraz su društvene svijesti i razvoja društva i demokratije. Objektivnim i istinitim izvještavanjem o ranjivim grupama, stavljajući fokus na osobe a ne na karakteristike pripadnika određenih grupa, kroz jednako tretiranje u svojim izvještajima svih članova društva, stvaraju se preduslovi za razvoj inkluzivnog društva, odnosno koncepta poštovanja ljudskih prava.

Način na koji izvještavaju, kao i teme kojima se bave mogu u znatnoj mjeri da unaprijede položaj marginalizovanih grupa, stavljajući akcenat na edukaciju društva u cilju upoznavanja javnosti sa njihovim pravima, sa preprekama sa kojima se suočavaju i koje ih sprečavaju da žive punim i aktivnim životom.

Evidentno je da i pored pomaka u medijskom izvještavanju o licima sa invaliditetom, još uvijek je svijest o potrebama i rješavanju problema ove ranjive grupe na vrlo niskom nivou. Medijski sadržaji su više usmjereni na prevazilaženje invaliditeta odnosno oštećenja kao lične karakteristike, a ne na prepreke odnosno barijere u okruženju koje ih sprečavaju da iskažu sve svoje potencijale i provedu život na način kakav žele. Posmatraju se kroz prizmu medicinskog stanja, umjesto da se ukazuje da su osobe sa invaliditetom samo osobe kao i svi drugi građani. Kao jedan od nedostataka je i to što se većinom u medijima pojavljuju u usko specijalizovanim tematskim programima, dok su vrlo rijetko zastupljeni u redovnim emisijama.

Medijski sadržaji i dalje nijesu dostupni svima po principu jednakosti, nema dovoljno servisa podrške (dostupni formati, gestovni govor, informacije), sadržaji treba da budu titlovani i da imaju audio deskripciju odnosno opis događaja.

Ipak, iako ne postoji univerzalno rješenje koje bi bilo potpuno prihvatljivo za sve, neke smjernice se mogu definisati. Kada su u pitanju osobe sa invaliditetom, potrebno je prije svega invaliditet posmatrati kao stanje, voditi računa da su one prije svega na prvom mjestu ljudi, te da ih ne treba definisati medicinskim stanjem osim u situacijama kada je to bitno za sami razgovor. Stoga je

prihvatljivo reći osoba sa invaliditetom ili lice sa invaliditetom, a ne invalid. Takođe, potrebno je izbjegavati izraze koji upućuju na to da je osoba zbog svog invaliditeta u stanju stalnog bola, patnje i beznadežnosti. Na primjer, umjesto “osoba vezana za invalidska kolica”, pravilnije je reći osoba koja koristi invalidska kolica. Izrazi koji su u svakodnevnoj upotrebi a koji se mogu učiniti neprikladnim kada su u pitanju OSI (na primjer “ići u setnju” za ljude koji koriste invalidska kolica) zapravo mogu da se koriste, ako njihov invaliditet posmatramo samo kao drugačiji način da vrše istu aktivnost.

NEPOŽELJNO IZRAŽAVANJE	POŽELJNO IZRAŽAVANJE
HENDIKEPIRANI, INVALID	OSOBA SA INVALIDITETOM ILI LICE SA INVALIDITETOM
SLIJEPAC	OSOBA SA OŠTEĆENJEM VIDA
VEZAN ZA KOLICA	OSOBA KOJA ZA KRETANJE KORISTI INVALIDSKA KOLICA
INVALIDNO DIJETE	DIJETE SA INVALIDITETOM

Imajući u vidu da riječi koje neko čuje o sebi umnogome mogu da formiraju sliku o tome kako vidi svoj život, upotreba odgovarajuće terminologije u znatnoj mjeri može da osnaži život osoba sa invaliditetom.

V ROMI I EGIPĆANI

Kada govorimo o ranjivim grupama, potrebno je znati da ima više kriterijuma koji određuju ranjive grupe. Na osnovu tih kriterijuma određuje se pripadnost građana ovoj grupi. Neki od kriterijuma su: stepen socijalne ugroženosti, izloženost diskriminaciji, stepen uključenosti/isključenosti iz društva.

Romski narod pripada najstarijoj manjinskoj etničkoj grupaciji u Crnoj Gori. Evidentno je da postoji potreba za mnogo boljim razumijevanjem i istraživanjem uslova pod kojima mediji ili doprinose ili alternativno, podrivaju stabilnost Roma/kinja u državi.

Ustavom je propisana proporcionalna zastupljenost pripadnika nacionalnih manjina u državnoj upravi. To bi značilo da struktura uprave odražava etničku strukturu društva. Međutim, dostupna istraživanja koja se odnose na strukturu državne uprave govore da se u stvarnosti dešava upravo suprotno. U državnoj upravi dominiraju pripadnici jedne ili dvije nacionalne, odnosno, etničke grupe, dok su svi ostali u malom broju zastupljeni. To se odnosi i na Rome kojih je manje od 1 % u državnoj upravi, a po popisu stanovništva ih ima više. Drugim riječima, princip afirmativne akcije za pripadnike manjina nije jasno definisan i propisan, što u praksi onemogućava da se ustavni princip srazmjerne zastupljenosti ostvari.

Mediji moraju da podsjećaju javnost u cjelini na slobodu i prava manjinskih naroda. Članovi romske zajednice smatraju da je izraz „Cigani” uvredljiv, a koriste se i drugi termini za označavanje zajednice koji su apsolutno neprihvatljivi i predstavljaju govor mržnje. Navodna veza između kriminala i Roma je vrlo često neutemeljena i neosnovana, iako nekada zaista pripadnik romske populacije i jeste učinilac krivičnog djela, ali to što je Rom ne čini ga po automatizmu počiniocem krivičnog djela.

Članom 14 Evropske konvencije o ljudskim pravima i osnovnih sloboda na opšti način utvrđena je zabrana diskriminacije po bilo kom osnovu, uključujući rasu, jezik, vjeroispovjest, nacionalno porijeklo i pripadnost nacionalnoj manjini. Primjena Konvencije se obezbjeđuje kroz djelovanje Evropskog suda za ljudska prava (ECHR), kao stalnog sudskog organa osnovanog Konvencijom, sa sjedištem u Strazburu.

Nažalost, Romi su i dalje diskriminirani na mnogim poljima. Prema istraživanjima iz 2016. koje je sproveo Centar za građansko obrazovanje, možemo vidjeti da su oni najdiskriminiraniji narod u Crnoj Gori. Prema podacima iz popisa iz 2011, Roma je bilo 6251, od toga 5169 njih se izjasnilo da im je romski jezik maternji. Marginalizacija i društvena isključenost Roma najčešće je uzrokovana lošim pristupom obrazovanju, kao i lošim kvalitetom onog obrazovanja koji pojedini uspiju dobiti. Činjenica je da kod nas ne postoje knjige za školu na romskom jeziku, takođe ne postoji ni jedan Rom koji je profesor ili bi mogao da predaje na njihovom maternjem jeziku.

Loše obrazovanje omogućava lakšu manipulaciju ljudima koji vide tu neku korist. Stopa upisa, pohađanja i završetka osnovne škole i dalje je niska među djecom romske i egipćanske nacionalnosti. Podaci sa popisa nam pokazuju da samo polovina djece romske nacionalnosti pohađa školu. Djeca ove etničke grupe, koja i pohađaju školu često imaju veoma loše rezultate. Manje od jedne trećine završi osnovnu školu. Stopa napuštanja osnovne škole i dalje je u porastu. Razloga za napuštanje osnovnog obrazovanja ima mnogo. Neki od njih su: siromaštvo, uslovi stanovanja i nedovoljna higijena, stigma i diskriminacija, kulturološki uslovljeni stavovi, tradicija u zajednici, prosjačenje, nedostaci u sprovođenju monitoringa i sporo sprovođenje zakona koji su namijenjeni poboljšavanju njihovog statusa.

Postoje i problemi u funkcionisanju principa afirmativne akcije, posebno kada je u pitanju upis romskih studenata na fakultet u Crnoj Gori. Afirmativna akcija nije dovoljno precizno definisana u zakonskim rešenjima koja

se odnose na obrazovanje. Neophodno je kroz zakonska rješenja jasno definisati mjere afirmativne akcije za upis romskih studenata na način kako je to definisano za osobe sa invaliditetom. U članovima 93. i 99. Zakona o visokom obrazovanju potrebno je da, pored osoba sa invaliditetom bude prepoznata i romska zajednica kao korisnici instituta afirmativne akcije prilikom upisa na fakultet.

Potrebno je da se osobama iz romske populacije koji nisu završili osnovnu i srednju školu omogući da besplatno vanredno završe školu. Kako bi se unaprijedila obrazovna struktura romske populacije i njihova integracija potpunije ostvarila, neophodno je sve ovo zakonski definisati.

Obrazovanje je to koje ima moć da prekine ciklus siromaštva i isključenosti Roma, i ono je to koje im može omogućiti bolji status kao i položaj u društvu, a samim tim i mnogo bolje uslove za život.

Jedna od većih barijera za inkluziju ove ranjive grupe u crnogorsko društvo jeste i neregulisani pravni status. Ovo doprinosi i ostalim problemima u ostvarivanju svih osnovnih ljudskih prava. Činjenica je da je neophodno da donošenje novih ili izmjena postojećih zakona uzme u obzir specifičnost položaja ove zajednice i omogući im sticanje pravnog statusa.

Kada govorimo o zapošljavanju, činjenica je da su oni i tu izopšteni i da im prijete ozbiljan rizik od ekstremnog siromaštva. Romi/kinje koji rade često su izloženi diskriminaciji kao i kršenju ljudskih prava, a samo nepoznavanje zakonskih i institucionalnih mogućnosti zaštite kao i strah od gubitka posla, sprječava ih da reaguju i prijave kršenje nadležnim državnim organima. Ova etnička grupa uglavnom radi najteže fizičke poslove.

Da se primjetiti da Roma nema u politici, nemaju svoje autentične predstavnike u Skupštini Crne Gore, kao ni u lokalnim skupštinama. Nisu zastupljeni ni u sportu Crne Gore. Brojne predrasude koje postoje prema ovom narodu naj snažnije ih marginalizuju i doprinose društvenoj isključenosti lišavajući društvo vrijednih potencijala koji imaju da doprinesu brzini i kvalitetu društvenog razvoja.

Romi/kinje su odvojeni od ostatka stanovništva i žive uglavnom u neformalnim naseljima koja su odvojena od naselja sa ne-romskim stanovništvom, u blizini smetilišta i sa veoma lošim uslovima za život. Ova getoiziranost još više doprinosi rastu socijalne distance i isključivanja. dodati još ovo: Treba raditi na desegregaciji romskih naselja, odnosno, da se u budućim aktivnostima građenja stanova i objekata vodi računa da pripadnici romske manjine naseljavaju u objekte sa pripadnicima drugih nacionalnih zajednica.

Kada je zdravstvo u pitanju, većina Roma/kinja nije u mogućnosti da ostvaruje pravo na zdravstvenu zaštitu. Potrebno je pojačati broj zdravstvenih medijatora koji dolaze iz romske zajednice, rad na terenu i edukativne kampanje o značaju reproduktivnog zdravlja, vakcinacije djece, preventivnih pregleda i slično.

Mogućnost pristupa javnoj zdravstvenoj zaštiti za pripadnike Romske populacije koji nemaju regulisan pravni status nije jasno definisana. Iz Ministarstva zdravlja kažu da za ta lica postoji određeni fond koji im omogućava da koriste usluge zdravstvenog sistema, a da te troškove Klinički centar Crne Gore prosleđuje Fondu za zdravstveno osiguranje koji će ih refundirati iz budžeta. Međutim, nije jasno definisano na koje usluge se to odnosi i na koji način ih ova lica mogu koristiti.

Izveštavanje medija o Romima/kinjama je najčešće inicirano nekim događajem i vrlo često dolazi do „iskorištavanja” ove zajednice, uglavnom u političke svrhe. Tako se u predizbornom periodu najčešće citiraju projekti koji bi doprinijeli jednakosti manjina, a istovremeno su u tom periodu najčešće citirani pripadnici ove manjinske grupe, gdje iskazuju zahvalnost na pruženoj pomoći. Vrlo rijetki su slučajevi kada se kritički preispituje položaj Roma u društvu. Uglavnom nema dovoljno članaka koji inkluzivno i nestereotipno izveštavaju o pripadnicima romske populacije. Medijski sadržaji koji su posvećeni promociji Romske kulture su veoma rijetki i u nedovoljnoj mjeri imaju sadržaje koji se odnosi na kulturu,

tradiciju i identitet ove zajednice. Istovremeno se kao problem u izvještavanju o ovoj zajednici nameće i dekontekstualizacija, kada generalni kontekst teksta nije u skladu sa pratećom fotografijom, datumom koji se obilježava, problemom koji se opisuje i slično.

Važno je napomenuti koje izraze treba koristiti u medijskom izvještavanju kao pogodnije:

- Izraz borba za jednak tretman je širi od borbe protiv diskriminacije i sugerise se kao ispravnija i pozitivnija izjava, koja upućuje na primjenu načela o jednakim mogućnostima za sve ljude bez obzira na etničku pripadnost.

- Etnička pripadnost: Odnosi se na kulturnu i biološku pripadnost., na društvenu grupu koja dijeli zajedničku i osobitu kulturu, religiju, jezik ili slično. Ističe se kao ispravniji izraz od izraza rasa.

Ovdje je izuzetak Javni servis RTCG koji u svom televizijskom programu emituje dva puta sedmično emisiju na romskom jeziku i isto tako na radijskom programu. Ostaje konstantan kadrovski problem da svega jedan zaposleni novinar uređuje te dvije emisije iako je sistematizacijom RTCG predviđeno još jedno radno mjesto, njega je teško popuniti jer zahtjeva fakultetsko obrazovanje novinara iz romske populacije.

Edukacija ne-romskog stanovništva o neprihvatljivosti diskriminacije Roma dovela bi do smanjenja rasizma i socijalne distance prema Romima. Ova ranjiva grupa nema distancu ni prema jednoj nacionalnoj zajednici, prema istraživanju Centra za demokratiju i ljudska prava (CEDEM).

Još jedan od problema koji se nameće kada je ova ranjiva grupa u pitanju su žene i djeca, koji predstavljaju dvostruko diskriminisanu ranjivu kategoriju u sklopu ranjive kategorije. Oni su posebno izloženi diskriminaciji šire društvene zajednice i u okviru svog doma su veoma ranjivi. Žene ove zajednice nisu edukovane i informisane o porodičnom naselju kao ni procedurama prijavljivanja nasilja nadležnim organima.

Činjenica je da se u praksi dešava da institucije posmatraju probleme u romskoj zajednici kao njihov unutrašnji problem i vid tradicionalnih odnosa koji vladaju u ovoj zajednici. Samim tim, propuštaju da reaguju na slučajeve nasilja u porodici ove zajednice.

Podizanje svijesti predstavnika nadležnih službi o nasilju u porodici među Romima dalo bi rezultate i žene i djeca ove zajednice bi imala veći osjećaj sigurnosti i zaštićenosti.

Još jedan od problema koji prati ovu ranjivu grupu je dječje prosjačenje. Dječje prosjačenje već duži niz godina predstavlja jedan od većih problema ove zajednice. Činjenica je da postoje zakonski mehanizmi za rešavanje ovog problema, ali se na žalost ne primjenjuju u dovoljnoj mjeri. Postoji dosta prijava dječjeg prosjačenja od strane građana, ali zaostaje reakcija policijskih službenika.

Ženske pripadnice romske populacije su dio ove ranjive koje grupe koje su posebno ugrožene. Tu se prije svega misli na problem maloljetničkih brakova i zloupotrebi djece. Konstantna edukacija pripadnika romske i egipćanske zajednice o štetnosti maloljetničkih brakova doprinjela bi većem poštovanju prava djece.

Edukacija o sankcijama koje propisuje zakon u takvim slučajevima, kao i sprovođenje tih sankcija dovelo bi do značajnog broja smanjenja maloljetničkih prava.

Sva djeca imaju pravo na mirno i bezbrižno djetinjstvo.

VI LGBT

Među ranjivim kategorijama ubrajamo i LGBTIQ osobe (lezbejke, gejeve, biseksualne, trans, interseks i kvir osobe)

Prilikom odabira terminologije za izvještavanje o LGBTIQ zajednici treba postupati sa posebnom pažnjom. U crnogorskom društvu i dalje postoje predrasude da su pripadnici LGBTIQ grupe rušioци tradicije, morala i časti. Potrebno je raditi na podizanju svijesti čitave društvene zajednice, da svaki čovjek ima jednaka prava bez obzira na seksualnu pripadnost i orijentaciju. Takođe, novinari koji izvještavaju trebaju imati razumijevanja i dobro poznavanje domaćih i međunarodnih zakonona koji regulišu ljudska prava LGBTIQ osoba.

NEPOŽELJNO IZRAŽAVANJE	POŽELJNO IZRAŽAVANJE
PEDER, TRANVESTIT	GEJ, LEZBEJKA, TRANS OSOBA
ONI, NJIHOV, TAKAV	LGBTIQ ZAJEDNICA, HETEROSEKSUALNA ZAJEDNICA
MUŽELOŽNIK	GEJ MUŠKARAC
SPECIJALNA PRAVA/ZAŠTITA	JEDNAKA PRAVA/ZAŠTITA
HOMOSEKSUALNE SKLONOSTI	SEKSUALNA ORIJENTACIJA

Dobar zakonodavni okvir koji reguliše pitanje LGBTIQ zajednice nije u dovoljnoj mjeri implementiran kako bi uklonio barijere koje se nameću predrasudama i ustaljenoj anti-LGBTIQ matrici ponašanja crnogorskog društva. Ranjivost u smislu otvorene ili prikrivene diskriminacije je visoka uprkos deklarativnoj zaštiti na institucionalnom nivou. Selektivna primjena i/ili neprimjenjivanje zakona koja regulišu status LGBTIQ osoba dovodi do toga da se može pronaći veliki disbalans u međunarodnim izvještajima kada je u pitanju odnos prema LGBTIQ osobama u Crna Gora. Izvještaji čija se metodologija temelji na zakonodavnom okviru su uglavnom pozitivni i stavljaju Crnu Goru u sami vrh, dok izvještaji koji međunarodni partneri temelje na inputima koje dobijaju sa terena ukazuju na visok stepen homofobije, nasilja i netrpeljivosti ka LGBTIQ zajednici.

Vlada Crne Gore je, u periodu od posljednjih desetak godina, od početka evro-atlantskih procesa donijela niz zakonskih rješenja, podzakonskih akata kao i Zakon o životnim partnerstvima osoba istog pola i nekoliko nacionalnih strategija iz oblasti LGBTIQ. Sva ova, za LGBTIQ zajednicu životno važna rješenja, predstavljaju iskorak u zvaničnom odnosu države ka ljudskim pravima LGBTIQ osoba, ali i ka borbi za inkluziju, dostojanstven život i ravnopravnost u odnosu na heteroseksualnu zajednicu. LGBTIQ zajednica u Crnoj Gori, usljed relativno kratke istorije aktivizma i otvorenog, autentičnog predstavljanja same zajednice u javnosti i dalje se suočava sa elementarnim problemima bezbjednosti i zaštite, ali i sa uskraćivanjem niza fundamentalnih prava.

2010. godine u Crnoj Gori je usvojen Zakon o zabrani diskriminacije, iako njegova primjena nije bila vidljiva u praksi, a sami pripadnici LGBTIQ zajednice bili percipirani i tretirani kao građani drugog reda, kako od strane većinskog stanovništva, tako i institucionalno. Nevladine organizacije i njihov rad su uticali na izmjene i dopune Zakona o zabrani diskriminacije koje će biti sprovedene 2014. i godine postati primjenjive u praksi, ali i dalje selektivno.

Zakon o zabrani diskriminacije, eksplicitno se zabranjuje diskriminacija na osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta, u praksi, posebno kada su u pitanju medijski izvještaji primjećujemo veliki otpor i korišćenje zamjenica (oni, njihov, takav) koje stvaraju veću barijeru i impliciraju da su LGBTIQ osobe zaseban dio društva koji ne korespondira sa većinom. To se mora shvatiti kao jedan oblik medijske marginalizacije i stvaranja otklona ka LGBTIQ osobama, te se s toga mora podići nivo svijesti i novinara koji izvještavaju o društvenim grupama koje su kategorisane kao vulnarabilne.

Skupština Crne Gore usvojila je 1. jula 2020. godine Zakon o registrovanom partnerstvu istopolnih zajednica. Istopolnim zajednicama je omogućeno da ostvaruju prava iz zdravstvene i socijalne zaštite. Zakonom se ne predviđa opcija usvajanja djece, ali mogućnost starateljstva nad djetetom/com partnera koji je biološki roditelj, od strane partnera koji nije biološki roditelj je zakonom predviđena.

Zakon o životnom partnerstvu predstavlja veliki korak naprijed za LGBTIQ zajednicu u Crnoj Gori, međutim, dok god postoje društvene i zakonodavne barije koje LGBTIQ osobama ograničavaju potpunu inkluziju u društvu, možemo smatrati da su LGBTIQ osobe u nepovoljnom položaju u odnosu na heteroseksualnu zajednicu, te da je diskriminacija po pitanju seksualne orijentacije po srijedi.

Međutim, realnost i činjenica je, da se zakoni u praksi ne poštuju u dovoljnoj mjeri, i na državi je odgovornost da obezbijedi primjenu i poštovanje normi. Zbog veoma izraženog patrijarhata, pripadnici ove zajednice često nisu prihvaćeni ni u okvirima svoje porodice. Strah od neprihvatanja i osude ima za posljedicu da se veliki broj pripadnika ove zajednice neće javno deklarirati i stati u odbranu svojih prava. Predrasude i stereotipi o LGBTIQ pulaciji duboko ukorijenjeni su duboko ukorijenjeni i prihvaćeni u crnogorskom društvu koje svoje vrijednosti temelji na tradiciji koja ne dovodi u pitanje rodne uloge.

Tokom protekle decenije, svijest o ozbiljnosti i obimu nasilja kao i diskriminaciji usmjerenoj protiv LGBTIQ osoba je porasla. Na polju promocije i zaštite ljudskih prava LGBT osoba u Crnoj Gori najviše su aktivne LGBTIQ organizacije, koje su se fokusirale na rješavanje problema koje sa sobom donosi odbijanje porodice, odsustvo zaštite od nasilja i uznemiravanja, kao i ograničenje slobode izražavanja.

U Crnoj Gori su najviše aktivne NVO "Queer Montenegro", i "LGBT Forum Progres", trans organizacija "Spektra", NVO "LGBTIQ Socijalni centar" i NVO "Juventas".

Činjenica je da su pripadnici ove zajednice izloženi velikom riziku od nasilja koje je motivisano mržnjom, uključujući verbalnu ili fizičku agresiju. Kada je reč o zapošljavanju, LGBT osobe su često diskriminisane na tržištu rada.

VII MIGRANTI/IZBJEGLICE/TRAŽIOCI AZILA - LJUDI U POKRETU

Poslednjih nekoliko godina u Crnoj Gori sve češće možemo vidjeti lica koja dolaze iz zemalja Bliskog i Dalekog istoka. Samim tim postoji i interesovanje medija za njihove živote, sudbine i priče. Prilikom izvještavanja, često se prave velike greške, svjesno ili nesvjesno. One se prvenstveno ogledaju u pogrešnoj terminologiji, pa se tako za sve koristi samo jedan, univerzalan naziv – migranti.

Takva praksa može da ima direktne negativne posledice na njih i na neki način može naškoditi najranjivijima. Razlike između pojmova „migrant“, „izbjeglica“, „azilant“ postoje i velike su. Zbog toga je izuzetno važno uvijek dodatno provjeravati podatke, vjerodostojnost izvora, voditi računa o terminima koji koristimo i kontekst u kojem se informacije prikazuju. Netačna terminologija može dovesti do zbunjenosti, ali i da podstakne predrasude.

Evo nekoliko definicija pojmova koji izazivaju nedoumice:

Izbjegllica – ili lice bez državljanstva je lice koje se, zbog opravdanog straha da će biti progonjen zbog svoje rase, vjere, nacionalnosti, pripadnosti određenoj društvenoj grupi ili političkih mišljenja, ne nalazi u državi porijekla, ili stalnog boravka i nije u mogućnosti ili zbog straha ne želi da se stavi pod zaštitu te države.

Migrant je svaka osoba koja se kreće ili je prešla međunarodnu granicu ili napušta svoje uobičajeno mjesto stanovanja unutar svoje države, bez obzira na pravni status osobe, je li kretanje dobrovoljno ili prisilno, uzroke pokreta ili dužinu boravka.

Tražioци azila su osobe koje traže zaštitu i koji čekaju da Vlada odluči o njihovim zahtjevima. Te osobe imaju pravo da ostanu u državi, osim ako se njihov zahtjev za azilom ne odbije. Nakon toga imaju pravo tražiti azil u drugoj zemlji.

Djeca odvojena od roditelja ili staratelja su djeca koja su odvojena od oba roditelja ili od prethodnog zakonskog ili uobičajenog staratelja, ali ne nužno od ostale rodbine. Znači da to uključuje djecu u pratnji drugih odraslih članova porodice. **Djeca bez pratnje** su djeca koja su odvojena od roditelja i drugih rođaka, a o njima ne vodi brigu odrasla osoba koja je po zakonu ili običaju odgovorna za to.

Osoba koja zbog neovlašćenog ulaska, kršenja uslova za ulazak ili isteka njegove/njene vize nema pavi status u tranzitnoj državi ili državi domaćinu, naziva se **neregularni migrant**. Takođe, pod ovu definiciju se mogu svrstati i one osobe koje su zakonito ušle u tranzitnu državu ili državu domaćina, ali su boravile duže od odobrenog perioda ili su naknadno neovlašćeno zaposleni.

Pored ovih, važno je i bliže objasniti termin readmisije. **Readmisija** je čin države kojim se prihvata ponovni ulazak pojedinca (vlastitog državljanina, državljanina treće zemlje ili apatrida) za kojeg se otkrilo da je nezakonito ušao, bio prisutan ili boravio u drugoj zemlji. Sporazumom o readmisiji utvrđuju se uzajamne obaveze ugovornih strana, kao detaljnih upravnih i operativnih postupaka, u cilju olakšavanja povratka i tranzita lica koja ne ispunjavaju ili više ne ispunjavaju uslove za ulazak, prisustvo ili boravak na teritoriji države koja upućuje zahtjev za readmisiju.

Ljudi koji napuštaju svoju zemlju i odlaze u neke druge to čine iz više razloga. Uglavnom su to društveni i politički, demografski i ekonomski razlozi, kao i faktori životne sredine. Poboljšanje uslova života, pronalaženje posla ili u nekim slučajevima obrazovanje, spajanje s porodicom ili drugi razlozi mogu pokrenuti ljude na migraciju. Oni se takođe mogu pokrenuti da bi ublažili poteškoće koje nastaju zbog prirodnih nepogoda, gladi ili ekstremnog siromaštva.

Migranti koji prolaze kroz Crnu Goru, svoju zemlju najčešće napuštaju iz egzistencijalnih razloga. Upravo zbog toga je važno raditi na pronalaženju načina da se zadovolje njihove životne potrebe i zaštite osnovna ljudska prava. Pored toga, neki migranti, poput žrtava trgovine ljudima ili djece bez pratnje ili razdvojene djece, mogu imati posebne zahtjeve u pogledu zaštite i pomoći.

Izbjeglice, odnosno osobe koje bježe od rata ili proganjanja od strane vlastite države su u još težoj situaciji. One nemaju zaštitu svoje države, čak štaviše, čest je slučaj da im njihove vlade prijete proganjanjem. Ukoliko ih druge države ne prime i ne pomognu im nakon prihvata, moguće je da ih osuđuju na smrt ili na nepodnošljiv život bez ljudskih prava i sigurnosti.

Upravo zbog toga je važno praviti razliku između ove dvije grupe ljudi. Danas većina država radi na jačanju graničnih kontrola, sa ciljem da se spriječi ulazak ekonomskih migranata i poveća sigurnost. Često može doći do zabune i na taj način se "kazniti" izbjeglice tako što im neće biti pružena zaštita.

Pored ovog problema, izbjeglice se suočavaju i sa problemom **krijumčarenja**. Krijumčari uglavnom ne prave razliku između izbjeglica i migranata – oni krijumčare one koji tu uslugu mogu da plate. Prema Krivičnom zakoniku CG krijumčarenje podrazumijeva nedozvoljeno prebacivanje drugih lica preko granice Crne Gore ili omogućavanje drugom nedozvoljenog prelaza granice ili nedozvoljen boravak ili tranzit radi sticanja finansijske ili druge koristi. Iako se krijumčarenje odvija uz saglasnost migranata/izbjeglica, oni na ovaj način budu izloženi velikim opasnostima, zloupotrebama i slično. Uzimaju im se velike sume novca, a često se desi da ih i ne prevezu do obećane lokacije.

Pored pojma krijumčarenja, važno je pomenuti i **trgovinu ljudima**, kojoj su ova lica takođe izložena. Za razliku od krijumčarenja, trgovina ljudima se odvija bez pristanka žrtve. Krivični zakonik Crne Gore, trgovinu ljudima definiše na sledeći način: „Ko silom ili prijetnjom, dovođenjem u zabludu ili održavanjem u zabludi, zloupotrebom ovlašćenja, povjerenja, odnosa zavisnosti, teških prilika drugog, zadržavanjem, oduzimanjem ili uništenjem ličnih isprava, falsifikovanjem ličnih isprava, pribavljanjem ili izradom falsifikovanih isprava ili davanjem ili primanjem novca ili druge koristi, radi dobijanja saglasnosti od lica koje ima kontrolu nad drugim licem: vrbuje, prevozi, prebacuje, predaje, prodaje, kupuje, posreduje u prodaji, sakriva ili drži drugo lice, a u cilju eksploatacije njegovog rada, prinudnog rada, dovođenja u položaj sluge, ropstva ili ropstvu sličan odnos, vršenja kriminalne djelatnosti, prostitucije ili druge vrste seksualne eksploatacije, prosjačenja, upotrebe u pornografske svrhe, sklapanja nedozvoljenog braka, radi oduzimanja dijela tijela za presađivanje ili radi korišćenja u oružanim sukobima, kazniće se zatvorom od jedne do deset godina.”

Iako je važno da se glas ljudi u pokretu čuje i da se njihova priča širi, to je teren po kojem se mora pažljivo hodati. Oni često imaju strah da će njihovo javno istupanje doći do njihovih porodica, da će zbog toga da trpe sankcije, ali takođe i da će izvještavanje biti negativno, diskriminatorско, da će izazvati osudu javnosti i slično.

Kada tražite intervju bitno je da ste jasni u svojoj namjeri, da imate razumijevanje za zahtjeve za anonimnošću, da se informišete o zemljama porijekla, kao i da obezbjedite prevodioca ukoliko ne možete komunicirati na istom jeziku. Ne bi trebalo da otkrivete identitet tražioca azila, migranta ili izbjeglice bez njegovog znanja.

Takođe, treba biti obazriv i prilikom objave fotografija i snimaka koji mogu otkriti identitet. Ako ste u nedoumici o korišćenju slika, razgovarajte s ljudima koje planirate da prikazete, vodite računa da ste dobili dopuštenje za korištenje fotografije ili snimaka za televiziju.

U svom istraživačkom radu, korisne informacije, sagovornike ili statističke podatke možete dobiti od MUP-a, međunarodnih organizacije koje se bave ljudima u pokretu, kao što su UNHCR i IOM, ali i nekih NVO koje ovim licima prižaju pomoć (Građanska alijansa, Crveni krst itd.).

Svjedoci smo da je izvještavanje o ovoj kategoriji ljudi uglavnom negativno, senzacionalističko, gdje su oni okarakterisani kao nasilnici, narkomani, lopovi i slično. Na taj način se o njima u javnosti stvara iskrivljena slika, a njihova osnovna ljudska prava i potrebe se stavljaju u drugi plan ili se potpuno zanemaruju. Samim tim i komentari ispod ovakvih tekstova su uglavnom negativni, puni mržnje i nerazumijevanja, praćeni rasizmom i ksenofobijom. Pritom, potpuno zaboravljamo ili nismo ni upoznati sa tim da ovi ljudi potiču iz zemalja koje su kolijevke civilizacije, da među njima ima doktora, profesora, pilota, umjetnika...

Prilikom istraživanja i izvještavanja, treba biti temeljan, objektivan i istražiti više izvora. Važno je i da naučimo razlike između zemalja iz kojih ovi ljudi dolaze, da pažljivo ispitamo razloge zašto su napustili svoje domove, jer je to za njih često bolna tema, da saslušamo njihove potrebe i njihove priče, bez predrasuda, a onda sve vjerodostojno prenesemo i na javnost.

VIII PRIMJERI DOBRE I LOŠE PRAKSE

Ovdje se nalaze dobri i loši primjeri etičkog izvještavanja koji mogu poslužiti kao dodatne smjernice za rad novinara:

LOŠI PRIMJERI:	DOBRI PRIMJERI:
<p>Naslov: Maloljetni Rom ukrao auto i slupao ga</p> <p>Objasnenje: Ne potencirati da je Rom ukrao – to je mogao biti bilo koji drugi maloljetnik</p>	<p>Naslov: Anita Beriša, prva Romkinja na magistarskim studijama u Crnoj Gori</p> <p>Objasnenje: Promocija znanja i obrazovanja, primjer uspješne priče</p>
<p>Naslov: Migranti krađu voće i povrće iz bašti lokalnog stanovništva</p> <p>Objasnenje: U tekstu sa ovakvim naslovom uopšte se ne pominje krađa; naslov služi samo da stvori lošu sliku o migrantima</p>	<p>Naslov: Život u migrantskom kampu</p> <p>Objasnenje: Reportaže sa životnim detaljima, pisane iz humane perspektive, osvjetljavaju ljudsku, emotivnu stranu životnih priča migranata</p>
<p>Naslov: Dečaka pretukao maloljetni rom</p> <p>Kod izvještavanja o incidentima nije poželjno navoditi nacionalnost osumnjičenog. Dečaka je mogao da pretuče maloljetno lice druge nacije.</p>	<p>Naslov: DR Nedžmija Beriša prva romska ljekarka</p> <p>Tekst prikazuje trnovit, ali uspješan put jedne Romknjije do zvanja doktora. Ovo doprinosi razbijanju predrasuda o romskoj populaciji, što je vrlo važno u našem kontekstu gdje je etnička distanca veoma izražena prema Romima. Takođe, ovo može poslužiti kao motiv ostalim pripadnicima romske populacije da treba da se školuju.</p>
<p>Naslov: Narkomani ukrali 200 kašika iz vrtića</p> <p>Izraz „narkomani” je u naslovu korišćen samo kako bi privukao veću pažnju čitalaca, dok se u tekstu navodi da su upitanju nepoznati počinioi.</p>	<p>Naslov: Bugojanac Almir Karadža bivši ovisnik o teškim drogama priča</p> <p>Kroz ovu reportažu se prikazuje kako je jedan bivši zavisnik pobijedio u borbi protiv zavisnosti i kako je on upravo sada direktor centra koji pomaže zavisnicima.</p>
<p>Naslov: Invalid ubio svoju djevojku nožem</p> <p>Počinitelj krivičnog djela moglo je biti i drugo lice bez obzira da li se radi o osobama sa invaliditetom. Takođe, termin “invalid” nije u skladu sa opšteprihvaćenom terminologijom za osobe sa invaliditetom.</p>	<p>Naslov: Značaj adaptiranog sporta za osobe sa invaliditetom</p> <p>Promoviše se aktivnost i način života osoba sa invaliditetom u pozitivnom smislu.</p>
<p>Naslov: Gradi se kvart za pedere i lezbejke</p> <p>U naslovu ovog teksta možemo utvrditi dva problema. Najprije, sama terminologija nije u skladu sa opšteprihvaćenim međunarodnim standardima. Sa druge strane, izgradnja određenih stambenih objekata može biti namijenjena svakom pojedincu bez obzira na njegovu seksualnu orijentaciju. Takođe, pripadnik LGBT populacije može živjeti bilo gdje na teritoriji države.</p>	<p>Naslov: Kako žive LGBT osobe u zlatnim godinama</p> <p>Kroz ovaj naslov i tekst može se uvidjeti pristup LGBT osobama kao i svakoj drugoj grupaciji u društvu. Naime, govori se o problemima sa kojima se susreću, način života uopšte.</p>

IX PREPORUKE

Preporučujemo medijima da:

- organizuju obuke za novinare u redakcijama;
- vodič distribuiraju svim zaposlenim;
- vodič bude osnova za rad medijskih ombudsmana;
- prilikom izvještavanja o ranjivim grupama ili osobama iz ranjivih grupa vode računa da se ranjive grupe/osobe ne prikazuju kao slabe ili zavisne;
- izbjegavaju izvještavanje kroz viktimizovanje pripadnika ranjivih grupa;
- pripadnike ranjivih grupa prikazuju kao jednake bez prenamlašavanja njihovog njihovog statusa prilikom izvještavanja o uspjehu (npr. iako je osoba sa invaliditetom, uspješna/uspješan je).
- nikako ne smiju etiketirati ranjive grupe ili se o njima izvještavati na senzacionalistički način, jer na taj način ne govorite ništa o ljudima, već se pojačavaju stereotipi.
- prilikom izvještavanja ili prikazivanja ovih osoba, naglasite njihove osobenosti i posmatrate ih kao što se posmatra bilo koja druga osoba, a ne karakteristike zbog kojih pripadaju ranjivoj grupi.
- da im dozvolite da oni ispičaju svoju priču, a da ih mediji ne pokušavaju uklopiti u našu/njihovu predstavu o njima.
- dopustiti osobama iz ranjivih grupa da govore u svoje ime i da im se obraćamo na isti način kao što se obraćamo drugim sagovornicima.
- da ukoliko je osoba u pratnji, npr. tumača, potrebno je obraćati se direktno njoj, a ne tumaču.
- da paze na otkrivanje identiteta osoba iz ranjivih grupa, a u situaciji kada se dobije odobrenje za otkrivanje njihovog identiteta, treba procijeniti da li osoba može biti stigmatizovana ili izložena negativnim posljedicama, i u tom smislu je zaštititi, ne otkrivajući njen identitet.

Preporučujemo NVO da:

- da prate implementaciju Vodiča i da u slučajevima njegovog kršenja podnose prijave medijskim ombudsmanima i institucijama nadležnim za praćenje zakonitog rada medija.

X BIBLIOGRAFIJA

- Ustav Crne Gore
- Vodič za izveštavanje o ranjivim grupama, sa posebnim osvrtom na osobe sa invaliditetom, Nezavisno udruženje novinara Srbije, Beograd, 2014.
- E-Priručnik sa uputstvima za rad sa ranjivim grupama migranata, Visoka škola socijalnog rada, Beograd, 2019.
- Izveštaj o postupanju prema migrantima u Crnoj Gori, Nacionalni preventivni mehanizam, Zaštitnik ljudskih prava i sloboda Crne Gore, Podgorica, 2019.
- Studija o preporukama u obrazovanju u Crnoj Gori, Romska i Egipćanska djeca, Unicef, jun, 2013.
- Evropska konvencija o ljudskim pravima i osnovnim slobodama
- Krivični zakonik Crne Gore, ("Službeni list Republike Crne Gore", br. 070/03 od 25.12.2003, 013/04 od 26.02.2004, 047/06 od 25.07.2006, "Službeni list Crne Gore", br. 040/08 od 27.06.2008, 025/10 od 05.05.2010, 073/10 od 10.12.2010, 032/11 od 01.07.2011, 064/11 od 29.12.2011, 040/13 od 13.08.2013, 056/13 od 06.12.2013, 014/15 od 26.03.2015, 042/15 od 29.07.2015, 058/15 od 09.10.2015, 044/17 od 06.07.2017, 049/18 od 17.07.2018, 003/20 od 23.01.2020, 026/21 od 08.03.2021)
- Zakon o zabrani diskriminacije, ("Službeni list Crne Gore", br. 046/10 od 06.08.2010, 040/11 od 08.08.2011, 018/14 od 11.04.2014, 042/17 od 30.06.2017)

MEDIA LITERACY FOR ALL: Supporting marginalised groups through community media <https://rm.coe.int/cyprus-2020-media-literacy-for-all/1680988374>

- Recommendation No. (97) 21 on the media and the promotion of a culture of tolerance <https://rm.coe.int/168050513b>
- Recommendation 1805 (2007) on blasphemy, religious insults and hate speech against persons on grounds of their religion <https://pace.coe.int/en/files/17569>
- "Media Regulatory authorities and hate speech", July 2017, <https://rm.coe.int/media-regulatory-authorities-and-hate-speech/16807338f5>
- Recommendation No. (97) 20 on "hate speech" <https://rm.coe.int/1680505d5b>
- ECRI General Policy Recommendation N°15 on Combating Hate Speech - adopted on 8 December 2015 <https://www.coe.int/en/web/european-commission-against-racism-and-intolerance/recommendation-no.15>
- The Council of Europe against online hate speech: Conundrums and challenges <https://rm.coe.int/16800c170f>

Recommendation CM/Rec(2011)7 on a new notion of media (2013), <https://edoc.coe.int/en/media/8019-recommendation-cmrec20117-on-a-new-notion-of-media.html>

- Media and Refugees, <https://www.coe.int/en/web/freedom-expression/media-and-refugees>

